

КАМОЛИДДИН АНДИЖОНИЙ МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИ НАМОЯНДАСИ

Бахромов Суннатилла Ҳамиджон ўғли

Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази

катта илмий ходими

sunbah.bahsun.701@mail.ru

Аннотация: Мақолада аҳли сунна вал жамоа мазҳабининг тарихи ва мотуридийлик таълимотига оид билимлар таҳлил қилинади. Мотуридийлик мазҳабининг пайдо бўлиши ва бу мазҳабнинг ижтимоий ва географик таркибига тааллуқли масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Камолиддин Андижонийнинг илмий мероси ва ҳаётига доир таҳлиллар, унинг асарларига оид маълумотлар ва тарихий манбалардаги турли кўринишдаги исмлари бўйича ўрганишлар олиб борилади. Андижонийнинг мотуридийлик таълимотига олиб борган ҳиссаси ва унинг шахсини аниқлашдаги қийинчиликлар ҳамда бугунги кунга қадар келиб чиққан тадқиқотлар натижалари ҳақида маълумотлар тақдим этилган.

Калит сўз: Ahli sunna val jamoa, moturidiylik ta'limoti, Kamoliddin Andijoniy, islom falsafasi, ilohiyot, ash'ariylik, ma'naviy meros, tarixiy manbalar, farg'ona vodiysi, islom ta'limoti.

Аҳли сунна вал жамоа йўналиши хижрий III асрдан кейин кўпчилик ислом динига эътиқод қиладиган жамиятлар томонидан қабул қилинган диний мазҳабга айланди. Дастлабки даврларда кўплаб мазҳабларни ўз ичига олган бўлса-да, кейинги даврларга келиб “аҳли сунна вал жамоа” тушунчаси ашъарийлик ҳамда мотуридийлик мазҳаблари назарда тутиладиган мазҳаб сифатида амалиётга кирди. Ашъарийлик йўналиши ислом тарихида маълум бўлган ва кўпчилик томонидан қабул қилинган мазҳаб дея эътироф қилинган бўлса, мотуридийлик мазҳаби ҳақида бундай деб бўлмайди. Бунинг асосий сабаби сифатида, олимлар, мотуридийлик мазҳаби пайдо бўлган географиянинг ислом цивилизацияси шаклланган муҳитдан узоқда бўлганлиги ва бу мазҳабнинг яхши маълум бўлмаганини келтириб ўтади.

Бироқ вақтлар ўтиши билан мотуридийлик мазҳаби юзасидан ёзилган асарлар устида олиб борилган тадқиқотлар сезиларли даражада кўпайган. Бугунги кунда ҳам кўпгина давлатларда, хусусан Ўрта Осиё, Осиё ва Ғарб ўлкаларида мотуридийлик йўналишида қалам тебратган илоҳиёт олимлари, уларнинг қарашлари ва асарлари ҳақида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бунинг

натижаси ўлароқ, илоҳиёт олимларининг мотуридийлик мазҳабига доир асарлари тадқиқ қилиниб, илмий муомалага олиб кирилди.

Қуйидаги мақолада сўз юритиладиган Камолиддин Андижонийни ҳам, кам тилга олинадиган, лекин шунга қарамай асари таржима қилиниб, ўрганилиши зарур бўлган улуғ олимлар тоифасига киритиш мумкин. Бироқ Андижоний ҳаёти ва илмий фаолиятига тўхталиб ўтиш тадқиқотчиларга бир мунча қийинчилик келтириб чиқариши табиий. Бунинг асосий сабаби сифатида олим ҳаёт-фаолиятига доир маълумотнинг озлиги ва бор йўғи бир неча табақот, тарожим асарларида келганини келтириш мумкин.

Замонавий тадқиқотчилар Андижоний ҳақида сўз юритадиган бўлса бир маълумотни ўртага ташлайди. У ҳам бўлса мотуридийлик таълимоти пайдо бўлган географиянинг ислом цивилизацияси шаклланган ҳудудлардан узокда бўлгани, ушбу ақидавий йўналишнинг кенг тарқалмаганини мотуридийлик мазҳаби алломалари ва уларнинг асарлари эътибордан четда қолиб, етарли даражада маълум бўлмаслигига сабаб сифатида келтиради¹.

Табақот ва тарожим манбаларида олимнинг исми турли кўринишда ифодаланган. Жумладан, Умар Ризо Каҳҳоланинг (1323-1408/1905-1987) “Мўъжам ал-муаллифин” номли асарида унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Ҳажжож ибн Юсуф ибн Муҳаммад ибн Камол ибн Иъмод ибн Ғозий Андикафий тарзида келтирилган². Исмоил Пошо Бағдодийнинг (1255-1339/1839-1920) “Ҳадият ал-орифин” асарида эса олимнинг исми Камолиддин Муҳаммад ибн Абу Муҳаммад Ҳажжож ибн Юсуф ибн Иъмод ибн Ғозий Андиканий тарзида ифодаланган³.

Икки манбада келган исмнинг фарқлари ҳақида сўз юритиладиган бўлса, Каҳҳола келтирган ривоятда муаллиф номи “Камолиддин Муҳаммад” тарзида келтирилмаган. Исмоил Пошо Бағдодий қилган ривоятда эса “ибн Юсуф ибн Иъмод” номлари орасида “Муҳаммад ибн Камол” исмини қўшиб ифодалаган. Бундан ташқари “Мўъжам ал-муаллифин”да олимнинг нисбаси “Андикафий” сифатида тилга олиниши аллома туғилган ҳудуднинг асл номи бўлган “Андижон” сўзига тўғри келмайди. Бундан келиб чиққан ҳолда “Мўъжам” асари муаллифи олим исмини хато тарзда ифодалаган бўлиши мумкин деган таассурот уйғонади.

¹ Ҳофиз Ашур Ҳофиз Абдулалим. Камолиддин Андижонийнинг “Сидку ал-калом” асари: магистрлик дис. автореф. – Т.: Қоҳира университети, 2004. – Б. 13.

² Умар Ризо Каҳҳола. Мўъжам ал-муаллифин // Муҳаққиқи номалум. – Байрут: Мактаба ал-мусанна, 1993. – Ж. 3. – Б. 209.

³ Исмоил Пошо Бағдодий. Ҳадият ал-орифин // Муҳаммад Абдулқодир Аъто таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, . – Ж. 7. – Б. 153. Бундан кейин. Исмоил Бағдодий. Ҳадият ал-орифин. – Ж. – Б.

Зеро олим туғилган ва бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Андижон вилояти Фарғона водийсининг жануби-шарқидаги унумдор ерларда барпо этилган бўлиб, Тошкент, Ўш, Жалолобод, Наманган ва Қўқон шаҳарларига олиб борувчи йўллар туташган ҳудудда жойлашган. Унумдор деҳқончилик майдонлари ва ер ости бойликларига эга бўлган вилоят тарихи VIII асрга бориб тақалади. Манбаларда ҳудуд номи Андукон, Андижон, Андуган ва Андугон номлари билан юритилади⁴.

Юқоридаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда, “Мўъжам ал-муаллифин” асарида келтирилган “Андигафий” нисбасидаги охирги “н” ҳарфини “ф” ҳарфи билан алмаштириш орқали нусха кўчиришда хатога йўл қўйилган деган хулосага келиш мантиқан тўғри бўлади. Бундан ташқари Самъоний келтирган маълумотга кўра, олим туғилган шаҳар номи вақтлар ўтиши билан турли кўринишларга ўзгариб натижада ҳозирги “Андижон” кўринишига келиб тўхтаган. Ушбу ўзгариш эътиборга олинмагани сабабли баъзи турк тилида амалга оширилган тадқиқотларда олимнинг шахси шаҳарнинг бугунги кундаги номига мос тарзда “Андижоний” сифатида тилга олинган. Бироқ таржимаи ҳол йўналишидаги манбаларда, ҳатто муаллифнинг “Сидқ ал-калом” номи асарида ҳам олимнинг исми “Андиканий” сифатида тилга олинади, ҳудуднинг номи эса Андикан деб қайд қилинади⁵. Олим яшаган даврдан бир неча аср илгари, хусусан милодий XI асрда ёзилган манбалардан хабар берувчи асарларда эса, бу шаҳар ўша даврда ҳам “Андижон” тарзида номлангани тўғрисидаги маълумотларни кўриш мумкин⁶. Шунини инобатга олган ҳолда ушбу рисолада айнан “Андижоний” нисбасидан фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Андижоний ҳаёти ҳақида манбаларда батафсил маълумотлар учрамайди, аслида бу ҳолат шарқий минтақада яшаган ханафий-мотуридийлик алломаларининг салмоқли қисмида ҳам кузатилади. Масалан, манбаларда Абул Ҳасан Ашъарий (260-324/874-936) ва унинг услубига эргашган олимлар ҳақида кўплаб маълумотлар мавжуд бўлса, имом Мотуридийлик (ваф. 333/945) ва Хуросон, Ўрта Осиё минтақаси атрофида яшаган бошқа мотивирийлик мазҳаби олимларининг ҳаёти ҳақидаги мавжуд маълумотлар анча чекланган. Бунинг асосий сабаби сифатида, турк тадқиқотчиларининг юқоридаги: “шарқий ҳудуд атрофида яшовчи алломалар географик жиҳатдан фан марказларидан олисда

⁴ Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Тамимий Самъоний. Ал-Аълам // Абдуррахмон ибн Яхё Ямоний таҳқиқи. – Ҳайдаробод: Мажлис доира ал-маъориф ал-усмония, 1988. – Ж. 1. – Б. 217.

⁵ Камолитдин Андижоний. Сидқ ал-калом фи илм ал-калом // Ҳофиз Ашур Ҳофиз Абдулалим таҳқиқи. – Қоҳира: Қоҳира университети, 2004. – Ж. 2. – Б. 833. Бундан кейин. Сидқ ал-калом. Ҳофиз Ашур таҳқиқи. – Ж. – Б.

⁶ Бу ҳақида кейинги бобда тўлиқроқ маълумот берилади.

бўлган”, деган важини келтириш хато бўлади. Чунки ўша давр илмий марказларида шарқ алломалари ҳаётига оид маълумотларнинг кўп ва ранг-баранглиги бунинг нотўғри эканлигини очиб беради. Мовароуннаҳр ҳудудлари бу даврларда илмий жиҳатдан гуллаб яшнаган вақт ҳисобланган. Ушбу ҳудуддаги олимлар фаолияти ҳамда илмий асарларига доир маълумотларнинг оз бўлишига асосий сабаб қилиб 615-618/1218-1221 йиллар орасида ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудини босиб олган мўғуллар томонидан амалга оширилган вайронагарчиликларни келтириш тўғрироқ бўлади. Мўғуллар ҳудудни босиб олгач, асрлар давомида моддий ва маънавий маданияти ривожланиб келган Ўрта Осиёдаги кўпгина шаҳарлар: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Термиз, Ўтрор, Ўзган, Урганч, Кеш каби шаҳарлар вайронага айлантирилган. Бу шаҳарлардаги нафақат маънавий масканлар балки деҳқончилик воҳалари ҳам харобазор ҳолига келтирилган. Мўғул босқинчилари маҳаллий аҳолига ҳам, уларнинг маданиятига ҳам ҳеч қандай шафқат қилмаган. Араб тарихчиси Ибн Асир Жазарий (555-630/1160-1233) Ўрта Осиёдаги мўғул босқини ҳақида шундай ёзади: “...Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб, Туркистондаги Қашғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларни... вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-торож қилиб эгаллади. Татарлар (мўғуллар) ҳеч қайси шаҳарни омон қолдирмадилар, кетаётиб вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган нарсаларга ўт қўйдилар”⁷. Моғуллар томонидан амалга оширилган босқин Мовароуннаҳр ўлкасида фаолият юритган дастлабки олимларга мансуб асарларнинг катта қисми йўқ бўлиб кетишига асосий сабаблардан бири бўлган. Кейинчалик ушбу ҳудудда содир бўлган турли воқеалар, булар орасида ҳокимиятнинг кўп бора алмашинуви натижасида содир бўлган жанглар ҳам кейинги давр олимлари ҳақидаги маълумотларнинг оз бўлишига олиб келган сабаблардан ҳисобланади. Шу каби уруш ва талончилик воқеаларида юзлаб, ҳатто минглаб асарлар йўқ бўлгани, уй-жойлар-у кутубхоналар вайрон бўлиб, бугунги кунгача сақланиб қолмагани инобатга олинса, бу ҳудудда яшаб ўтган уламоларнинг ҳозирги кунгача сақланиб қолган ижоди ва уларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида олинган маълумотлар чекланганининг асосий омили бўлиши мумкин.

Дарҳақиқат, олим яшаган ҳудудлар тарих мобайнида кўплаб воқеалар, жанг-у жадалларга, бир қанча ҳукуматларнинг тез-тез алмашиб туришига гувоҳ бўлган. Бундан кўринадики, ушбу минтақа доимо ички ва ташқи нотинчликларни бошдан кечирадиган география ҳисобланган. Табiiйки бундай ҳолатлар илм аҳли фаолиятида сезиларли даражада ўз таъсирини

⁷ Абул Ҳасан Али ибн Абулкарим Муҳаммад ибн Муҳаммад Жазарий ибн Асир. Ал-Комил фи ат-тарих // Умар Абдуссалом Тадмирий таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-китаб ал-аробий, 1997. – Ж. 10. – Б. 361.

кўрасатади. Камолиддин Андижоний ҳам тартибсизлик ҳукм сурган ҳудудда, Чигатой хонлари ҳукмронлик қилган давр ҳисобланган 726-777/1326-1375 йиллар оралиғида яшаб, фаолият олиб борган. Олим ҳақидаги энг ишончли ва кенг қамровли маълумотларни унинг “Сидк ал-калом” номли асари сўнгида топиш мумкин. У ўз исмини Муҳаммад Абу Муҳаммад Ҳажжож ибн Юсуф Ғозий Камолий дея ифодалаган бўлса-да, ибн Муҳаммад ибн Камол ибн Иъмод Ғозий Андижоний деб мурожаат қилинишини афзал кўрган⁸.

Олимнинг туғилган вақти ва жойи хусусидаги маълумотни ҳам айнан “Сидк ал-калом” номли асарида келтирилган қайддан аниқлаб олиш мумкин. Жумладан, Андижоний ўзи таваллуд топган вақти ҳақида шундай маълумотни келтириб ўтган: “Менинг туғилишим 726 йил Муҳаррам ойининг 10-куни (1325 йил 16-декабр) жума намози вақтида ёки ундан бироз кейинроқ бўлган. Туғилган жойим Фарғона вилоятининг Андижон шаҳридир”⁹.

Олимнинг болалиги, таълим-тарбияси, устозлари ҳақида кўп маълумот мавжуд эмас. У ўз ижодида тўхталиб ўтган мавзулар номларини тилга олган манбаларга асосланиб, унинг калом, тафсир, фикҳ, араб тили ва балоғат илмларини яхши ўзлаштиргани билан бир қаторда, абжат ҳисобига ҳам қизиққанлигини англаш мумкин. Андижоний ўз асарида икки устозининг номини тилга олади. Булар: “Сидк ал-калом”нинг асосини ташкил этувчи илоҳий масалалар ва асосий эътиқодий тушунчаларни ўрганган устози, ўша даврдаги Хоразм вилояти имоми бўлиб фаолият олиб борган Тождиддин Хитойий (ваф. номаълум)¹⁰ ҳамда Хоразм муҳаддисларидан бири Низомиддин Абу Наср Маҳрийдий (ваф. номаълум)¹¹. Андижоний асар сўнгида Хитойидан таълим олганини баён қилиш билан бирга, ушбу устози орқали Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга қадар етиб борасидаги илмий силсиласини ҳам баён қилган. Жумладан олим асарда илмий силсилани шундай изоҳлайди: “Бу китобнинг асоси бўлган илмларни Хоразм масжиди имоми, устозим Тождиддин Хитойидан ўргандим, у эса шайхи Садриддин Ҳибатуллоҳ Фуладийдан, у отаси Қивомиддин Аъйнуллоҳ Фуладий Бустийдан, у Ҳамидуддин Бухорийдан¹² (ваф. 666/1267), у Шамсуддин Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад Кардарийдан (559-642/1164-1244), у “Ҳидоя” асари муаллифи Бурҳониддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Ришдоний Марғинонийдан

⁸ Сидк ал-калом. Ҳофиз Ашур таҳқиқи. – Ж. 1. – Б. 14.

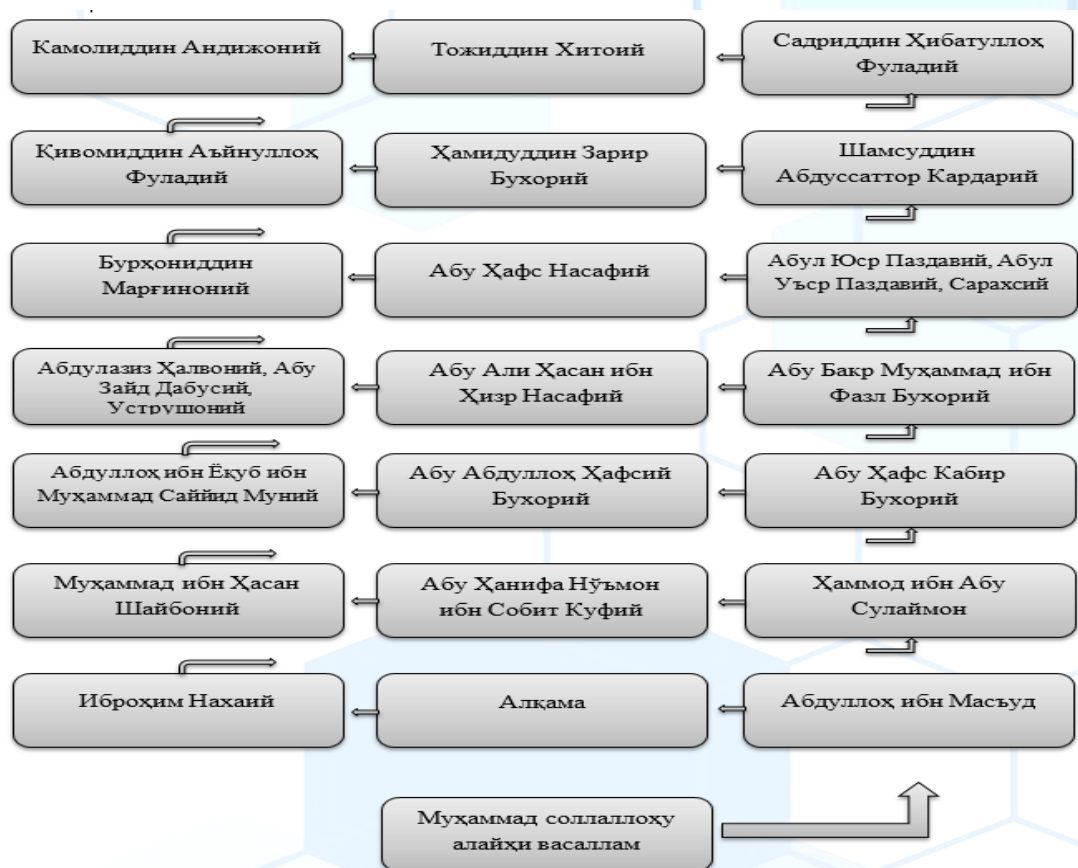
⁹ Сидк ал-калом. Ҳофиз Ашур таҳқиқи. – Ж. 2. – Б. 833.

¹⁰ Камолиддин Андижоний. Сидк ал-калом. Дор ал-кутуб ал-мисрия кўлёмаси, Р: 265. – В. 365b.

¹¹ Асарда келган маълумотга кўра, Андижоний Замаҳшарийнинг “Кашшоф” номли асарини ҳижрий 759 йилда айнан мана шу устозидан ўқиган.

¹² Олимнинг тўлиқ исми Али ибн Муҳаммад ибн Али Ромиший Ҳамидуддин Зарир Бухорий. Андижоний келтириб ўтган устозлар силсиласининг ушбу олимгача бўлган устозлари ҳақидаги маълумотлар ҳали аниқланмаган.

(530-593/1135-1196), у Нажмиддин Абу Хафс Умар Насафийдан (462-537/1070-1142), у эса уч шайхи: Садрулисом Абул Юср Паздавий (421-493/1030-1100), унинг укаси Фахрулисом Али Абу Муҳаммад ибн Хусайн Абул Уърс Паздавий (400-482/1010-1089) ва Шамсуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саҳл Сарахсийдан (ваф. 501/1107), бу уч киши ўз навбатида Шамсуддин Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Аҳмад Халвонийдан (ваф. 449/1057), у қози Абу Зайд Дабусийдан (367-430/977-1038), у Абу Хафс Уструшонийдан (ваф. 400/1009), у Абу Али Ҳасан ибн Хизир Насафийдан (ваф. 424/1033), у Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл Бухорийдан (302-381/914-991), у Абдуллоҳ ибн Ёқуб ибн Муҳаммад Саййид Мунийдан (ваф. номаълум), у Абу Абдуллоҳ Ҳафсий Бухорийдан (ваф. номаълум), у отаси Абу Хафс Кабир Бухорийдан (150-217/767-832), у Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан (131-189/748-805), у имом Аъзам Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит Куфийдан (80-150/699-767), у устози Ҳаммоид ибн Абу Сулаймондан (ваф. 120/746), у Иброҳим Наҳайдан (50-96/670-715), у Алкамадан (ваф. 62/681), у Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоху анҳудан, у зот пайғамбарларнинг сўнгиси Муҳаммад Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалламдан илм олган¹³. Қуйида Андижоний келтириб ўтган устозлар силсиласи жадвал кўринишида келтириб ўтилган:

¹³ Камолиддин Андижоний. Сидк ал-калом. Дор ал-кутуб ал-мисрия қўлёзмаси, Р: 265. – В. 365b-366b.